

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ

**Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης της έλλειψης τροφίμων
κατά την ανοιξιιάτικη μεταβατική περίοδο
στα Κουπατσιάρικα χωριά των Γρεβενών***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Τα Κουπατσιάρικα χωριά των Γρεβενών χαρακτηρίζονταν από ένα φτωχό σε πόρους φυσικό περιβάλλον. Οι κάτοικοι της περιοχής εφάρμοζαν συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης της έλλειψης τροφίμων κατά την ανοιξιιάτικη μεταβατική περίοδο - την εποχή του έτους που ήταν πιθανότερο να προκύψουν προβλήματα. Οι πρακτικές αυτές αφορούσαν στη σωστή διαχείριση όλων των διαθέσιμων φυσικών πόρων, στην αναζήτηση πρόσθετων οικονομικών πόρων (π.χ. η ληστεία) και στη διατήρηση της συνοχής της κοινότητας με την αναδιανομή διατροφικών αγαθών κατά την περίοδο της έλλειψης.

Τα Κουπατσιάρικα χωριά βρίσκονται στις ανατολικές πλαγιές της Βόρειας Πίνδου μέσα στα όρια του νομού Γρεβενών και σε ένα υψόμετρο ανάμεσα στα 800 και 1200 μέτρα¹. Στην περιοχή αυτή ανάμεσα στα 500 και 800 μέτρα υψόμετρο

---

*Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Τα Γρεβενά: Ιστορία-Τέχνη και Πολιτισμός», 1-3 Φεβρουαρίου 2002.

1. Πρόκειται για τριάντα περίπου χωριά, από τα οποία πιο γνωστά είναι το Πολυνέρι, η Λάβδα, ο Ζιάκας, η Αλατόπετρα, το Σπήλαιο, το Δοτσικό, οι Φιλιππαιοί και το Μέγαρο. Τα τελευταία Κουπατσιάρικα χωριά προς τα βόρεια, στα όρια της επαρχίας Βοΐου, είναι η Καλλονή, το Κυπαρίσσι και ο Άγιος Κοσμάς. Στη νότια πλευρά βρίσκονται το Μοναχίτη, το Τρίκαμο και το Κηπουρείο. Στα ανατολικά, χαμηλά και κοντά στην πόλη των Γρεβενών, οι Μαυραναίοι και ο Έλατος, ενώ προς την αντίθετη κατεύθυνση ψηλά στην Πίνδο, κοντά στα περίφημα Βλαχοχώρια (Περιβόλι, Αβδέλλα, Σμίξη και Σαμαρίνα) οι Φιλιππαιοί και το Δοτσικό. Για μια αναλυτική περιγραφή της οικολογίας, της ιστορίας των διοικητικών διαρρέσεων και του οδικού δικτύου της περιοχής, βλ. Ε. Καραμανές, *Les techniques et l'espace : la construction identitaire des Koupaitsiarika*. (Département de Grevena, Macédoine occidentale, Grèce), Thèse

κυριαρχεί ένα υποβαθμισμένο δάσος βελανιδιάς διασπώμενο από χωράφια με καλλιέργειες σιτηρών και κτηνοτροφικών φυτών. Ψηλότερα, από τα 800 έως τα 1200 μέτρα, όπου το χιόνι παραμένει επί αρκετές εβδομάδες και η περίοδος της ξηρασίας είναι σύντομη, συναντάμε πραγματικά δάση βελανιδιάς με μεγάλα δέντρα παρά την καταχρηστική βόσκηση στο σύνολο της έκτασης της περιοχής.

Οι Κουπατσαραίοι ήταν αγροτοκτηνοτρόφοι και συνδύαζαν τη μεταβατική με τη μόνιμα εγκατεστημένη κτηνοτροφία. Οι κτηνοτρόφοι των χωριών που είναι χωσμένα σε υψόμετρο πάνω από τα 800 μέτρα κατέβαζαν τα κοπάδια των αιγοπροβάτων, που είχαν περισσότερα από 50 ζώα, στα χειμαδιά της Θεσσαλίας ή της Μακεδονίας. Τα μικρά κοπάδια που διαχειμαζαν στο βουνό ήταν πολύ σημαντικά γ' αυτούς. Αρκεί μόνο να σκεφτούμε ότι τα διατηρούσαν με πολύ κόπο, σε υψόμετρα όπου η βαρυχειμωνιά είναι ο κανόνας. Ο ετήσιος κτηνοτροφικός κύκλος αυτών των μη μεταβατικών κοπαδιών διαιρούνταν, όπως και σήμερα, σε δύο περιόδους όσο αφορά τη διατροφή τους: τη θερινή κατά την οποία τα ζώα τρέφονταν με τη βοσκή και τη χειμερινή που επιβίωναν χάρη στις αποθηκευμένες ζωοτροφές. Τα ζώα έμεναν μέσα στις *προβάτες* (τις χειμερινές, χωσμένες με πέτρες καλύβες) για 50 περίπου μέρες το χρόνο. Παρατηρήσαμε ωστόσο, ότι η βοσκή συνεχίζεται σχεδόν χωρίς διακοπή, όταν μερικές χρονιές η χιονόπτωση δεν ξεπερνά το ένα μέτρο και το χιόνι δεν μένει πάνω από μια βδομάδα.

Θα εξετάσουμε εδώ τις στρατηγικές που είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι για να αντιμετωπίσουν τις ελλείψεις τροφίμων που παρουσιάζονταν την άνοιξη. Η προσέγγιση αυτού του θέματος δεν έχει σε καμία περίπτωση τη δυνατότητα να συμβάλει στην έρευνα των μηχανισμών των διατροφικών κρίσεων (*crises de l'alimentation*)². Για τη μελέτη τους θα πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές παράμετροι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Θα πρέπει επίσης να μην περιοριστεί η

de Doctorat à l'E.H.E.S.S., Παρίσι 1999, σ. 68-113. Για τις εθνολογικές ομάδες της περιοχής και την οργάνωση της τοπικής ταυτότητας, βλ. Ε. Καραμανές, «Πολιτισμική κατανομή της εργασίας και οργάνωση της ταυτότητας: τα Κουπατσαρικά χωριά των Γρεβενών», στο Χ. Χατζητάκη-Καϊφωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 73-83.

2. Για την έννοια της κρίσης, βλ. Μ. Aymard, "Crise", στο Α. Burguière (επιμ.), *Dictionnaire des Sciences Historiques*, Παρίσι 1986. Για μια ανάλυση των χαρακτηριστικών και του μηχανισμού των διατροφικών κρίσεων στον ελληνικό χώρο αλλά και των προβλημάτων στην προσέγγιση του θέματος, όπως η έλλειψη εμπειρικών στοιχείων για τον έλεγχο του πλέγματος σχέσεων ανάμεσα στη μετεωρολογική συγκυρία, στη σοδειά, στις τιμές και στον πληθυσμό, βλ. Κ. Κωστής, *Αφροίδια, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα 1993.

έρευνα σε μια μικρή περιοχή όπως αυτή που εξετάζεται εδώ. Στην καλύτερη περίπτωση το κείμενο αυτό θα μπορούσε να χρησιμεύσει για να φωτίσει μερικές όψεις των μηχανισμών αυτορρύθμισης των διατροφικών ελλείψεων της συγκεκριμένης περιοχής, η οποία χαρακτηρίζεται από ευαίσθητες συνθήκες ισορροπίας. Ουσιαστικά θα προσπαθήσουμε να αποκαταστήσουμε ένα μέρος της εικόνας του παραδοσιακού πολιτισμού της. Χρησιμοποιούμε τον όρο «παραδοσιακός πολιτισμός» ακολουθώντας την Άλκη Κυριακίδου, η οποία τόνιζε την ιστορική του διάσταση τοποθετώντας τον σε μια μακρά χρονική διάρκεια, που αρχίζει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και φτάνει, σε κάποιες περιπτώσεις, ως τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου³. Οι πρακτικές λοιπόν που περιγράφονται αφορούν μια ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική ομάδα και τοποθετούνται χρονικά στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Κάποια γεγονότα αυτής της περιόδου αποτέλεσαν τομές, οι δραματικές συνέπειες των οποίων ανέτρεψαν το σύνολο των παραδοσιακών τοπικών δομών. Η αγροτική μεταρρύθμιση των χρόνων του 1920 έπληξε ανεπανόρθωτα τα τσελιγκάτα, αφαιρώντας από τα κοπάδια τους τις απαραίτητες χειμερινές βοσκές. Ο εμφύλιος με τις εκατόμβες των νεκρών και την προσφυγιά στις ανατολικές χώρες και η μαζική μετανάστευση του 1960 προς τη Γερμανία κυρίως, ερήμωσαν πολλά χωριά και άλλαξαν ριζικά τη φυσιολογία της περιοχής. Για τους ηλικιωμένους κατοίκους της περιοχής υπάρχει, πολύ έντονα, ένα πριν και ένα μετά. Πριν μπορεί να είναι, ανάλογα με την ηλικία κάποιου ή τις συγκεκριμένες προσωπικές του εμπειρίες, ό,τι προηγήθηκε της ερήμωσης των χωριών από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση ή του εμφύλιου ή της μείωσης των κοπαδιών στη δεκαετία του 1920, όταν τοποθετείται η παιδική ηλικία των παλαιότερων συνομηλτών μας.

Η εργασία αυτή στηρίζεται στο υλικό που συγκέντρωσα στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στην *École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Το ζητούμενο της διατριβής ήταν η εξερεύνηση κάποιων όψεων της οργάνωσης της ταυτότητας στο επίπεδο της

---

3. Για την έννοια του παραδοσιακού πολιτισμού βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό» στα *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα 1975, σ. 41-48 και «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική», *ό.π.*, σ. 99-110. Βλ. επίσης τη διαφωτιστική αναφορά της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου στον Ε. Ρ. Thompson και στον Μ. De Certeau, οι οποίοι έχουν δείξει «ότι ορισμένα ευρωπαϊκά έθιμα ή αναλήψεις, που εμφανίζονται ως "παραδοσιακά", στην πραγματικότητα είναι προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών προσδιορισμών και σχέσεων» (Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Υπό παρατήρησιν... Κείμενα και υποκείμενα ανθρωπολογικών πρακτικών», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα 1998, σ. 168).

μέσης κλίμακας δηλαδή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, της ενότητας των Κουπατσιάρικων χωριών. Η έρευνα επί του πεδίου αφορούσε δύο κυρίως χωριά, το Δοτσικό και το Μέγαρο, και διήρκεσε ένα περίπου χρόνο το 1995-1996⁴. Η επίτοπια έρευνα παρείχε το πιο ουσιαστικό μέρος του υλικού, πάνω στο οποίο στήριξα τις υποθέσεις εργασίας μου. Οι μελέτες όμως των λαογράφων και των ιστορικών που ασχολήθηκαν με την περιοχή πρόσφεραν πάρα πολλά στοιχεία που δεν ήταν δυνατό να ανασυρθούν μέσα από τις μνήμες, κατά τις συζητήσεις με τους κατοίκους⁵. Οι μεγαλύτερες δυσκολίες αφορούσαν τις παραδοσιακές κτηνοτροφικές και γεωργικές τεχνικές, που ήταν ένα από τα κύρια πεδία της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, η γνώση της εθνογραφικής πραγματικότητας, η όσο το δυνατόν καλύτερη εξοικείωση με τον χώρο – επιπλέον του ότι υπενθυμίζει στον εθνογράφο ότι δεν είναι ιστορικός...– του επιτρέπει να σταθμίσει το ειδικό βάρος των πολυάριθμων, διάσπαρτων και συχνά ασαφών πληροφοριών που προσφέρουν τα κείμενα για τα ζητήματα του ενδιαφέροντός του⁶. Οπωσδήποτε το εγχείρημα δεν είναι πάντοτε εύκολο και χρειάζεται προσοχή στη χρήση αυτών των πηγών.

4. Πήγα στην περιοχή για πρώτη φορά το 1984, ως ανυποψίαστος τελειόφοιτος του Λυκείου, για να επισκεφτώ ένα συμμαθητή μου, του οποίου η οικογένεια κατάγεται από το Δοτσικό. Στα επόμενα χρόνια ακολούθησαν αρκετές επισκέψεις και δύο σύντομες περιόδοι παραμονής στο πεδίο το 1992 και το 1994 για τις ανάγκες μεταπτυχιακών εργασιών μου στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. και στην Ε.Η.Ε.Σ.Σ. Πιο αναλυτικά για την έρευνα και τους στόχους της, βλ. Ε. Καραμανές, *ό.π.*, σ. 76-77.

5. Γραπτές πηγές κάθε άλλο παρά επαρκείς. Υπενθυμίζω, για παράδειγμα, ότι το σύνολο των δημοτολογίων των κοινοτήτων καταστράφηκαν κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών το 1944 ή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Για μια αναλυτική παρουσίαση των πηγών, βλ. Ε. Καραμανές, *ό.π.*, σ. 50-57. Όσον αφορά τα λαογραφικά κείμενα αρκετά είναι εκείνα που μας παραδίδουν εξαιρετικής ποιότητας εθνογραφικές καταγραφές. Θα περιοριστώ να αναφέρω, χωρίς αυτή η αναφορά να είναι εξαντλητική, την παρουσία στην περιοχή του Δημητρίου Λουκόπουλου – ήταν για ένα έτος, το 1913, Επιθεωρητής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στη Μακεδονία– τα κείμενα του ντόπιου λαογράφου Κώστα Καραπατάκη, και τις λαογραφικές αποστολές του Αγγελου Δευτεραίου το 1966 και του Παναγιώτη Καμηλάκη το 1986.

6. Ο προβληματισμός της Ρίχη Βαν Μπουσχότεν, η οποία εργάστηκε στην ίδια περιοχή, αφορά στην ενσωμάτωση μιας ανθρωπολογικής διάστασης στην ιστορική έρευνα. Η συγγραφέας απαντά καταφατικά στις δυνατότητες της αναδρομικής ανθρωπολογίας, καθώς η έρευνα σε μια μικρή κοινότητα διευκολύνει το εγχείρημα, γιατί επιτρέπει τη «διερεύνηση [...] εκείνων των πτυχών του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος που επέζησαν της διαβρωτικής ενέργειας του χρόνου και της κοινωνικής αλλαγής». Επιπλέον «με την παρατεταμένη παραμονή στην κοινότητα, όπου όλοι γνωρίζονται και οι πληροφορίες τρέχουν από στόμα σε στόμα, η συμπεριφορά του παρελθόντος αποκαλύπτεται κατά παρόμοιο τρόπο όπως στη συγχρονική έρευνα». Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1993, σ. 18-19.

Οι επιλογές των κατοίκων των Κουπαταϊάριων χωριών όσον αφορά την οργάνωση της παραγωγικής τους δραστηριότητας και τη διάθεση ή κατανάλωση των προϊόντων της οργανώνονταν, λόγω των ελάχιστων πόρων της περιοχής, με βάση περίτεχνες στρατηγικές. Με τον όρο στρατηγικές εννοώ, σύμφωνα με τον P. Bourdieu, τις πρακτικές που δίνουν μια κατάλληλη απάντηση στις συγκυρίες. Οι πρακτικές αυτές δεν είναι στρατηγικές με την κυριολεκτική έννοια του όρου, γιατί στην προκειμένη περίπτωση, πολύ συχνά, δεν υπάρχει δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε πολλές λύσεις, δεν υπάρχει στρατηγική πρόθεση (*intention stratégique*)⁷. Όπως το διευκρινίζει ο P. Bourdieu, «επειδή τα υποκείμενα δεν γνωρίζουν [...] τι κάνουν, αυτό που κάνουν έχει περισσότερο νόημα απ' ό,τι πιστεύουν»⁸. Για τον P. Bourdieu το ήθος/habitus οργανώνει τις πρακτικές: είναι ένα σύνολο διαθέσεων, στο οποίο αποκρυσταλλώνονται οι εμπειρίες του παρελθόντος και από το οποίο προέρχονται οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα πράγματα και δρουν. Είναι «... προϊόν της ιστορίας, παράγει ατομικές και συλλογικές πρακτικές, και, άρα, παράγει ιστορία, σύμφωνα με τα σχήματα που εγκυμονούνται από την ιστορία: εξασφαλίζει την ενεργητική παρουσία των παρελθουσών εμπειριών οι οποίες, αφού αποθηκευτούν σε κάθε οργανισμό με τη μορφή των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και δράσης, τείνουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα απ' όλους τους αυστηρούς και ρητούς κανόνες να εγγυηθούν την ομοιομορφία των πρακτικών και τη συνέχειά τους μέσα στο χρόνο»⁹.

Σύμφωνα με όσα μου διηγήθηκαν οι κάτοικοι, η μεταβατική περίοδος της άνοιξης (*soudure du printemps*) ήταν χωρίς αμφιβολία η δυσκολότερη του έτους όσον αφορά στην επάρκεια αγαθών: ανάμεσα στις αρχές του Μαρτίου και στις αρχές του Απριλίου τα δημητριακά και οι χεμωνάτικες ζωοτροφές εξαντλούνταν, ενώ τα μεγάλα μεταβατικά κοπάδια, τα οποία βρίσκονταν σε περίοδο γαλακτοφορίας αυτήν την εποχή, αργούσαν ακόμη να επιστρέψουν από τους κάμπους¹⁰. Χρήσιμο είναι να θυμηθούμε σ' αυτό το σημείο, ότι ο Κώ-

7. Για την έννοια των στρατηγικών βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δρώντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 72 (1989), σ. 123-141.

8. Βλ. *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Γενεύη 1972, σ. 182 και 202.

9. Βλ. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Παρίσι 1980, σ. 91. Η μετάφραση είναι του Ν. Παναγιωτόπουλου. Βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 133-134. Βλ. επίσης P. Bourdieu, *Esquisse...*, *ό.π.*, σ. 175.

10. Για την εποχική πείνα βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Τροφές: η παραδοσιακή διαίτα των Νεοελλήνων. Σημειώσεις για το μάθημα ΛΑΚ (1986-1987)*, Α.Π.Θ., σ. 11-12.

στας Κωστής μελετώντας την περίοδο 1650-1830 έδειξε ότι οι κρίσεις διατροφής στον ελληνικό χώρο ήταν ένα φαινόμενο ανοιξιάτικο και κατά δεύτερο λόγο χειμερινό¹¹. Απομόνωσε μάλιστα τρεις σταθερές, «οι οποίες στην αλληλεπίδρασή τους καθορίζουν τον όγκο της συγκομιδής κατά το επόμενο γεωργικό έτος: α. οι βροχοπτώσεις του φθινοπώρου, β. η δριμύτητα του χειμώνα και γ. οι βροχοπτώσεις της άνοιξης»¹².

Δεδομένων των κλιματικών συνθηκών και του ετήσιου κύκλου των αγροτικών εργασιών, η αποθήκευση προμηθειών για το χειμώνα ήταν απαραίτητη στα Κουπαταϊάρικα χωριά¹³. Όλο το καλοκαίρι έκοβαν ξύλα για τη θέρμανση, το μαγείρεμα και το πλύσιμο. Μάζευαν δαδί για τον φωτισμό. Αποθήκευαν για ζωτροφές άχυρο και βαλανίδια. Ετοίμαζαν τα τυριά, μπάτζο, φέτα και σύρδα. Η αποθήκευση του σιταριού και του κριθαριού ολοκληρώνονταν στα τέλη Αυγούστου. Ετοίμαζαν επίσης τον τραχανά. Προμηθεύονταν όσπρια, φασόλια, ρεβύθια, φακές, όπως και κολοκύθες για τα βόδια, τα γουρούνια, αλλά και για τις περίφημες κολοκυθόπιτες. Τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο μάζευαν τα κάστανα και τα καρύδια. Στήνανε τις κλαδαριές, δηλαδή στοιβαζαν δεμάτια από φύλλωμα βελανιδιάς είτε πάνω σε μεγάλα διχαλωτά δέντρα είτε στο έδαφος γύρω από ένα μακρύ ξύλο, για να χρησιμοποιηθούν ως χειμερινή ζωτροφή. Τρυγούσανε, εξασφαλίζοντας κρασί αλλά και σταφίδες. Μάζευαν μήλα, αχλάδια και κυδώνια, που τα κρεμούσαν σε αριάθες (ραμάτες) από το ταβάνι ή τα διατηρούσαν μέσα στο άχυρο ανάμεσα στο ταβάνι και τη σκεπή του σπιτιού. Τα κρεμμύδια και τα σκόρδα κρέμονταν σε ραμάτες. Έφτιαχναν τουρσιά από πράσινες ντομάτες, πιπεριές, λάχανα και μελιτζάνες. Τα πράσα φυτεύονταν σε μια γωνιά του υπογείου για να μείνουν φρέσκα. Τα Χριστούγεννα με το σφάξιμο των γουρουνιών είχαν λουκάνικα, παστό κρέας και λίπος.

Στις γραπτές πηγές και στις διάφορες ενθυμήσεις που προέρχονται από την περιοχή, η περίοδος της άνοιξης εμφανίζεται σαν μια από εκείνες κατά τις οποίες είναι πιθανόν να εμφανιστούν δυσκολίες, τις οποίες οι ιερείς και οι μοναχοί έκριναν σκόπιμο να μνημονεύσουν στα περιθώρια των σελίδων των εκκλησιαστικών βιβλίων. Οι πηγές μας βέβαια είναι λίγες και έχουν μόνο ενδεικτική αξία. Εν πά-

11. Σε κανονικές συνθήκες οι τιμές των προϊόντων σημείωναν μια σχετικά περιορισμένη αύξηση αυτές τις εποχές. Αντίθετα σε περιόδους κρίσεων ανέβαιναν σε ένα ασυνήθιστο επίπεδο. Για μια ανάλυση των εποχικών προτύπων τιμών, βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 79-89.

12. Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 43.

13. Βλ. Χ. Φ. Τζημουράκας, *Καλλονή νομού Γρεβενών (Ιστορία-Λαογραφία)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 152-155.

ση περιπτώσει, έχουμε το λιγότερο εννέα αναφορές σε καταστροφές του ζωικού κεφαλαίου και της σοδειάς, στην έλλειψη τροφίμων ή στην ακρίβεια τους εξαιτίας παρατεταμένων χεμώνων κατά τον 19^ο αιώνα¹⁴.

14. Ανάμεσα στις ενθυμήσεις, που συνέλεξε ο Δημήτριος Λουκόπουλος κατά την παραμονή του στην περιοχή το 1913, αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις παρατεταμένων χεμώνων, ανόδου των τιμών των σιτηρών και έλλειψης τροφίμων:

Μηλιά Γρεβενά, 26 Μαρτίου 1844: παρατεταμένη χιονόπτωση, απώλειες μικρών και μεγάλων ζώων, άνοδος των τιμών (σιτάρι, καλαμποκι).

Μηλιά Γρεβενά, 1814: άνοδος της τιμής του σιταριού, του κριθαριού, του καλαμποκιού και της σίκαλης.

Κηπουρείο Γρεβενά, Αύγουστος 1848: άνοδος των τιμών του σιταριού κατά την περίοδο του θερισμού της σίκαλης, του κριθαριού, της βρώμης, καθώς και κατά την περίοδο του τρυγητού.

Κηπουρείο Γρεβενά, Φεβρουάριος 1846: αναφορά στις τιμές του κρασιού, του τσίπουρου και του τυριού. (Το Κηπουρείο φημίζονταν για τα αμπέλια του).

Κηπουρείο Γρεβενά, 1846: πληρωμή των «Αηλιάτικων». Πρόκειται για την πληρωμή των βοσκών των κοπαδιών των αιγοπροβάτων κοντά στην γιορτή του Προφήτη Ηλία, στις 20 Ιουλίου, όταν διαλύονταν οι θερινές στρώγκες.

Σιταράς Γρεβενά, 1773: ξηρασία, απουσία βροχοπτώσεων επί οκτώ μήνες. Πείνα, η οποία ξεπεράστηκε με την εισαγωγή σιτηρών από θαλάσσης.

Σιταράς Γρεβενά, 1780: πλημμύρες.

Σιταράς Γρεβενά, 1781: επιδημία.

Σιταράς Γρεβενά, 1829: άνοδος των τιμών, θάνατοι, εξισλαμισμοί.

Τριφύλλι Γρεβενά, 6 Αυγούστου 1840: συνεχόμενες βροχοπτώσεις από τον Μάιο. Απώλεια της σοδειάς των σιτηρών.

Τριφύλλι Γρεβενά, 1812: χιονόπτώσεις από τις 13/12 ως τις 20/3. Ακολούθως ανομβρία ως τις 19/5. Άνοδος της τιμής του σιταριού, του καλαμποκιού, της σίκαλης, του κριθαριού, της βρώμης, του κεχριού, του τυριού και του βούτυρου.

Λαγκαδιά Γρεβενά: από τον Αύγουστο του 1792 άνοδος των τιμών του σιταριού, του καλαμποκιού, της σίκαλης, της βρώμης, της φακής και των ρεβυθιών.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1805: αναφορά στις τιμές του τυριού, των πουλερικών και του κρέατος στην αγορά των Ιωαννίνων.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1804: συνεχόμενες βροχοπτώσεις από τις 14/10 έως τον Μάρτιο. Καταστροφή των σιτηρών στις πεδιάδες αλλά και των κοπαδιών που παραχειμάζαν. Στις 15 Μαρτίου βροχόπτωση διάρκειας έντεκα ημερών.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1817: άνοδος των τιμών.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1810: άνοδος των τιμών από τον Μάρτιο.

Μοναστήρι Σπηλαιού, Γρεβενά, 1829: άνοδος των τιμών.

Μοναστήρι Σπηλαιού, Γρεβενά, 20 Ιανουαρίου 1808: χιονόπτωση, καταστροφή των αμπελώνων και των κοπαδιών, θάνατοι ταξιδιωτών μέσα στα χιόνια.

Οι μοναδικές περιπτώσεις όπου οι κάτοικοι ήρθαν αντιμέτωποι με το φάσμα της πείνας μέσα στον 20ό αιώνα, ήταν το 1917¹⁵ - χρονιά του αποκλεισμού που επιβλήθηκε από τους συμμάχους και της ισπανικής γρίπης - και το 1942, στην Κατοχή, με την αρπαγή της παραγωγής από τους Ιταλούς και τους συνεργάτες τους. Η κατάσταση στην περιοχή μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης της Εθνικής Αμύνης από τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1916 βρισκόταν στα όρια του εμφυλίου πολέμου. Οι κάτοικοι υπέφεραν από τις αρπαγές και τις λεηλασίες των γαλλικών στρατευμάτων, των βενιζελικών και των ανταρτοβενιζελικών¹⁶. Και οι δύο παρατάξεις είχαν στις τάξεις τους αρκετούς ληστές. Τον Μάιο του 1917 οι τιμές των δημητριακών στην αγορά του Τσοτυλίου τα καθιστούν απαγορευμένο καρπό και η γαλλική διοίκηση επεμβαίνει για να εξασφαλίσει την τροφοδότηση της περιοχής σε αλεύρι σε πιο λογικές τιμές. Την άνοιξη του 1941 θερίζουν τη σίκαλη νωρίτερα, περμένοντας να μεστώσει το σιτάρι. Το χειμώνα του 1942 στεγνώνουν και μετά αλέθουν ρόβι και βαλανίδια, τα οποία

Μοναστήρι Σπηλαίου, Γρεβενά, 1822: άνοδος των τιμών.

Λάβδα Γρεβενά, 28 Ιανουαρίου 1869: χιονοπτώσεις από τις 27 Δεκεμβρίου, θάνατοι εξαιτίας του ψύχους.

Αβδέλλα Γρεβενά, 1808: δρυμός χειμώνας από τον Ιανουάριο ως τον Απρίλιο.

Έλατος Γρεβενά, 27 Μαρτίου 1864: χιονόπτωση. Καταστροφή των οπωροφόρων δέντρων.

Μαυρονόρος Γρεβενά, 26 Μαΐου 1848: χαλαζόπτωση. Καταστροφή των αμπελώνων.

Βαρόσι, πόλη των Γρεβενών, 25 Μαρτίου 1829: άνοδος των τιμών, πείνα.

Βλ. Δ. Λουκόπουλος, χειρόγραφο αρ. 186, Κέντρο Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 79 (1914) (Α1 Ιβ), σ. 129-158. Ειδικά για την ιστορική συγκυρία που προκάλεσε την πείνα του 1829 στα Γρεβενά, βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 68. Τα γεγονότα του 1808 αναφέρονται και στο Ε. Χατζηαλεξάνδρου, «Σύμμεικτα: Ενθυμήσεις του 1798-1816», *Μακεδονικά*, τόμ. 1 (1940), σ. 508-514. Συγκεκριμένα αναφέρεται χιονόπτωση από την 1η Ιανουαρίου ως τις 27 Μαρτίου, καταστροφή των μικρών και των μεγάλων ζώων αλλά και ανθρώπινες απώλειες εξαιτίας του κρύου.

15. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη τον Μάιο του 1917 οι τιμές των δημητριακών στην αγορά του Τσοτυλίου τα καθιστούν απρόσιτα στους κατοίκους. Οι κάτοικοι τρομοκρατούνται μπροστά στο φάσμα της πείνας και οι Γάλλοι τους πωλούν αλεύρι σιταριού ανάμεικτο με καλαμποκού σε πιο χαμηλή τιμή. Ο Παπα-Νικόλας Κουκόλης άρχισε τη σύνταξη του ημερολογίου του το 1895, όταν χειροτονήθηκε ιερέας στο Δίλοφο (παλαιά Λιμπόχοβο), και συνέχισε ως το 1926. Η μοναδική περίοδος έλλειψης τροφίμων που αναφέρει ήταν αυτή των ετών 1916-1918. Βλ. Γ. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά* 6 (1968), σ. 303-305. Επίσης Α. Βακαλόπουλος, «Από την ιστορία ενός μακεδονικού χωριού, του Λιμπόχοβου, στις αρχές του 19ου αιώνα», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 547-552.

16. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1993, σ. 38-40.

ανακατεύουν με αλεύρι και φτιάχνουν ένα μαύρο ψωμί, η γεύση του οποίου άφησε μια πολύ άσχημη ανάμνηση σε όσους το δοκίμασαν. Σε άλλες δύσκολες περιπτώσεις έφτιαχναν επίσης ψωμί με αλεύρι από κριθάρι και ρόβι, σε αναμονή του καλοκαιριού και της κανούργιας σοδειάς.

Αυτές όμως οι καταστάσεις ήταν σπάνιες. Σε κανονικές συνθήκες, οι πολλαπλές καλλιέργειες και το καλαμπόκι σαν εαρινό σιτηρό μείωναν τις πιθανότητες κρίσης¹⁷. Δύο άλλοι παράγοντες που βοηθούσαν σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η πώληση κάποιων γαλακτοκομικών και γεωργικών προϊόντων στα χωριά του Βοΐου, καθώς και η χρηματική βοήθεια που λάμβαναν ορισμένες οικογένειες από ξενητεμένα μέλη τους, κυρίως στις ΗΠΑ, μετά το πρώτο μεταναστευτικό κύμα στα τέλη του 19ου αιώνα¹⁸. Η μικρή ζωοκλοπή μπορούσε επίσης να προσφέρει κάποιους πρόσθετους πόρους¹⁹. Χαρακτηριστική αντίδραση

---

17. Στην τουρκοκρατία ο κάθε καζάς - τουλάχιστον στην περίοδο ακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - έπρεπε να είναι αυτόκλητος σε δημητριακά, για να μειώνονται οι κίνδυνοι διατροφικών κρίσεων. Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 47-55. Άλλωστε, στην περιοχή που μελετάμε υπήρχε μια συγκεντρωμένη ιεραρχία μεταξύ των δημητριακών που απευθύνονταν στις ανάγκες της διατροφής: σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, ρόβι και κεχρί. Το αλεύρι του σιταριού προτιμούνταν για την παρασκευή ψωμιού. Πιο συχνά όμως προτιμούσαν να πουλήσουν το σιτάρι και να φτιάξουν ψωμί από καλαμπόκι. Το καλαμπόκι μερικές φορές χρησιμοποιούνταν σαν ζωοτροφή, κυρίως για την πάχυνση των γουρουνιών πριν τα Χριστούγεννα. Για τη διατροφή χρησιμοποιούσαν επίσης μίγμα αλεύρου καλαμποκιού και σίκαλης. Η σίκαλη και το κεχρί προορίζονταν κυρίως για τα γουρούνια, το κριθάρι για τα άλογα, τα μουλάρια, τα γαϊδουράκια και τα αιγοπρόβατα. Η βρώμη θεωρούνταν κατάλληλη για τα νεαρά γαϊδουράκια και μουλαράκια, αλλά απέφευγαν να τη δώσουν στα πρόβατα. Το ρόβι προορίζονταν για τα βοοειδή, αλλά δεν αποκλείονταν η χρήση του και για τα γουρούνια. Για μια αναλυτική περιγραφή του ψωμιού με βάση τα άλευρα των δημητριακών που καλλιεργούνταν στα χωριά των Χασίων, βλ. Ε. Προύφα, *Παραδοσιακές καλλιέργειες και τροφές που παρασκευάζονται με τις πρώτες ύλες που προέρχονται από αυτές στην Κατάκλη Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 2-4, 97-102.

18. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για την περιοχή, αλλά σύμφωνα με τη μελέτη του Κ. Κωστή για ένα χωριό της Δωρίδας η χρηματική βοήθεια μπορούσε να αγγίζει το 30% των συνολικών εσόδων της κοινότητας. Βλ. Κ. Κωστής, «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας», *Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 179-204.

19. Η περιοχή είχε μεγάλη ληστρική παράδοση, που συντηρούνταν από τις πολιτικές αναταραχές αλλά και από την παράδοση του κλεφταρματολισμού. Πάντως στον Μεσοπόλεμο υπήρξε έξαρση της ζωοκλοπής και εμφάνιση πολλών περιστασιακών κλεφτών, καθώς διακόπηκε η μετανάστευση που λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλίδας και οι κτηνοτρόφοι αντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης (1912-1922) και της αγροτικής μεταρρύθμισης που στέρησε από τα κοπάδια τις χειμερινές τους βοσκές. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια...*, *ό.π.*, σ. 41-46.

στην έλλειψη ζωοτροφών την άνοιξη είναι το παρακάτω περιστατικό που μου διηγήθηκαν οι Μεγαριώτες: Τρεις άνδρες περπάτησαν μέσ' στη νύχτα ως τη Χαραυγή Βοΐου για να σηκώσουν μια κλαδαριά. Ο καθένας κουβάλησε όσες περισσότερες παταριές (δεμάτια) μπορούσε. Βέβαια σε περιπτώσεις πολύ φτωχών χωριών το φαινόμενο ήταν πολύ πιο έντονο. Για παράδειγμα οι κάτοικοι του Πολυνερίου, χωριού με περιορισμένα βοσκοτόπια, ήταν περιώνυμοι ζωοκλέφτες.

Σε τελική ανάλυση, η ισορροπία όσον αφορά στην επάρκεια των αγαθών ήταν εξαιρετικά εύθραυστη στα Κουπατσιάρικα χωριά. Όπως πολλές φορές άκουσα και από τους ίδιους, «αν η φτώχεια μπει μέσα στο σπίτι, δεν βγαίνει πια». Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση των κατοίκων το 1919 κατά την άφιξη των φοροεισπρακτόρων στο Μέγαρο με τη συνοδεία αστυνομικών μέσα στον μήνα Μάρτιο, την πιο δύσκολη εποχή του έτους. Οι γυναίκες του χωριού με την υποκίνηση του προέδρου της κοινότητας επατέθηκαν εναντίον των φοροεισπρακτόρων και τους έστειλαν πίσω στα Γρεβενά²⁰. Το κράτος απάντησε με την καταστολή: ο πρόεδρος, τα υπόλοιπα πέντε μέλη του κοινοτικού συμβουλίου καθώς και έντεκα γυναίκες συνελήφθησαν. Οι γυναίκες καταδικάστηκαν σε έξι μήνες φυλακή και οι άνδρες σε τρεις. Ο πρόεδρος μάλιστα πέθανε στη φυλακή²¹. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η παγκόσμια οικονομική κρίση έχει τρομερό αντίκτυπο στους Έλληνες αγρότες. Οι τιμές των δημητριακών πέφτουν και τα χρέη τους συσσωρεύονται. Οι αυτοκτονίες χωρικών γίνονται ένα καθημερινό φαινόμενο στην περιοχή, όπως και οι συλλήψεις για απλήρωτους φόρους. Αυτές οι εμπειρίες θα έχουν καταλυτική επίδραση στη διαμόρ-

20. Για την αγροτική φορολογία στο μεσοπόλεμο βλ. Α. Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήνα 1934, σ. 196-204, 293-294.

21. Είναι χαρακτηριστικό για την οργάνωση της συλλογικής μνήμης ότι οι Μεγαριώτες στις συζητήσεις μας τοποθετούν το περιστατικό στην εποχή της τουρκοκρατίας. Ο τοπικός ιστορικός, δάσκαλος Α. Κακαφίκας δεν αναφέρει το περιστατικό ούτε στο βιβλίο του για την ιστορία της περιοχής, ούτε στο πολύ πλούσιο χειρόγραφο του που φυλάσσεται στο αρχείο του Κ.Ε.Ε.Α.. Βλ. Α.Γ. Κακαφίκας, *Ιστορία της περιφέρειας Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1995, και *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού Μεγάρου και της γύρω περιοχής*, Κ.Ε.Ε.Α., αριθμός χειρογράφου 2650, Αθήνα 1960. Αντίθετα το περιγράφει αναλυτικά σε φωτοτυπημένες χειρόγραφες σελίδες που μοίρασε στους συγχωριανούς του το 1995. Αυτή η απόκρυψη έχει σχέση με τις εμπειρίες του εμφυλίου και των χρόνων που ακολούθησαν. Ένα τέτοιο επεισόδιο συλλογικής ανυπακοής στην κρατική εξουσία ήταν φυσικό να εξοβελιστεί. Για μια εμπειριστατομένη ανάλυση της συλλογικής μνήμης του εμφυλίου στο κοντινό χωριό του Ζιάκα, βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια...*, ό.π.

φωση πολιτικής συνείδησης εκ μέρους τους και στην προσχώρησή τους στα κόμματα της αριστεράς, είτε στο Αγροτικό είτε στο Κομμουνιστικό²².

Το τέλος της δύσκολης ανοιξιάτικης περιόδου έφτανε με την άφιξη των κοπαδιών από τις πεδιάδες. Οι προβατίνες και οι κατσίκες ήταν εκείνη την περίοδο (τέλη Απριλίου, αρχές Μάη) σε πλήρη γαλακτοφορία. Οι διηγήσεις και οι γραπτές πηγές τονίζουν τη σημασία της επιστροφής των μεγάλων μεταβατικών κοπαδιών από τους κάμπους²³. Στην περιοχή είχαν αναπτυχθεί συστήματα αναδιανομής, για να ανακουφίσουν τους κατοίκους. Στο Πολυνέρι όταν τα κοπάδια επέστρεφαν την άνοιξη, οι τσέλιγκες μοίραζαν το γάλα της πρώτης μέρας - μερικές φορές της δεύτερης και της τρίτης επίσης - στους κατοίκους του χωριού, κυρίως σ' αυτούς που δεν είχαν ζώα²⁴.

Είναι γνωστό ότι το λαϊκό εορτολόγιο προσαρμόζεται στις ασχολίες των κατοίκων και ότι οι γιορτές εξυπηρετούν λειτουργίες που υπαγορεύονται από τις τοπικές ανάγκες²⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Μοναχίτι (πριν από την απαλλοτρίωση και την εγκατάλειψή του το 1932-1933), οργάνωνε την παραμονή της γιορτής των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στις 20 Μαΐου, ένα συσσίτιο²⁶. Προσφέρονταν φασολάδα και το έθιμο ήταν γνωστό ως *παρακαλιά*. Το μοναστήρι «παρακαλούσε» τους κατοίκους να το βοηθήσουν και οι προσκυνητές, κυρίως οι γυναίκες, ανταποκρινόμενοι έσκαβαν τα αμπέλια του. Οι προ-

22. Εκεί βρίσκεται άλλωστε και η βάση της μαζικής προσχώρησής τους στο κίνημα της εθνικής αντίστασης, όπως έδειξε η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια... ό.π.*, σ. 66-70 και R. Van Boeschoten, "The Peasant and the Party: Peasant Options and 'Folk' Communism in a Greek Village", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 20 (4), 1993, σ. 612-639.

23. Βλ. Α.Ν. Δάρδας, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 400.

24. Μερικές μέρες πριν από τη γιορτή της Αγίας Παρασκευής, στο τέλος της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου (λίγο πριν διαλύσουν τις στρούγγες), έκαναν το ίδιο για να φτιάξουν οι κάτοικοι τον τραχανά. Βλ. Π. Καμηλάκης, *Λαογραφική αποστολή στο νομό Γρεβενών (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1986)*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 4433/91, Αθήνα, σ. 4.

25. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1986. Επίσης Δ. Λουκιάπουλος, «Σύμμεκτα λαογραφικά Μακεδονίας», *Λαογραφία* 6 (1917), σ. 143.

26. Βλ. Γ.Σ. Δρίζης, *Ιστορία του χωριού Μοναχίτι*, Αλεξάνδρεια 1991, σ. 41-42, 71. Μετά τον πόλεμο το Μοναχίτι δεν είχε άλλες γιορτές κατά τη θερινή περίοδο, δεδομένου ότι όλοι σχεδόν οι κάτοικοι μετακινούνταν προς την περιοχή της Αλεξάνδρειας στην Κεντρική Μακεδονία για να εργαστούν εποχικά στις αγροτικές καλλιέργειες. Βλ. Β. Μαρινόπουλος, *Λαογραφικά στοιχεία χωριού Καρπερό*, Κ.Ε.Ε.Λ. αριθμός χειρογράφου 2596, Αθήνα 1962.

σκυνητές προέρχονταν από το Μοναχίτι, αλλά και από τα γειτονικά χωριά, το Σπίτλαιο, το Κηπουρείο και το Μικρολίβαδο.

Το τέλος της δύσκολης ανοιξιάτικης περιόδου σηματοδοτούσε επίσης μια άλλη γιορτή, αυτή του αγίου Χριστοφόρου. Ο άγιος Χριστόφορος είναι ένας λαϊκός άγιος που προστατεύει από το χαλάζι, την κακοκαιρία, τα ατυχήματα και τις επιδημίες²⁷. Στο Μέγαρο - όπως και σε πολλά άλλα χωριά της περιοχής - συναντάμε την παράδοση της θυσίας του ελαφιού²⁸. Πρόκειται για μια αματηρή θυσία γνωστή σε όλη την Ελλάδα ως κουρμπάνι²⁹. Σύμφωνα με την τοπική εκδοχή της παράδοσης τα παλιά τα χρόνια, όταν την άνοιξη οι προμήθειες εξαντλούνταν και οι κάτοικοι κινδύνευαν να πεθάνουν από την πείνα, ο άγιος τους έστελνε ένα ελάφι ή ένα ζαρκαδι, που έφτανε στις 9 Μαΐου στην τοποθεσία του Χριστοφόρου. Ακολουθώντας τις συμβουλές του παπά του χωριού, άφηναν το ζώο να ξεκουραστεί, πριν το σκοτώσουν και το μαγειρέψουν. Σ' αυτό το σημείο της διήγησης της παράδοσης οι Μεγαριότες διευκρινίζουν πάντα, ότι η πείνα ήταν τόση εκείνη την εποχή του χρόνου, που θέριζαν ένα χωράφι του οποίου ο καρπός είχε ωριμάσει πρόωμα για να τον διανεμούν σε όλο το χωριό. Κατ' αναλογία μοιράζονταν μεταξύ τους και το βραστό κρέας του ζώου. Μια χρονιά οι κάτοικοι βιάστηκαν να σκοτώσουν και να μαγειρέψουν το ζώο, χωρίς να το αφήσουν να ξεκουραστεί. Το ελάφι δεν ξανάρθε και έτσι έπρεπε να το αντικαταστήσουν με ζώα που πρόσφεραν οι κτηνοτρόφοι του χωριού.

27. Για τον άγιο Χριστόφορο ως αγροτικό άγιο στην Βόρεια Ελλάδα βλ. Αικ. Πολυμέρου, «Ο άγιος Χριστόφορος προστάτης από το χαλάζι στο βόρειο ελληνικό χώρο», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 393-399.

28. Η παράδοση είναι γνωστή και από άλλες περιοχές της Ελλάδας· βλ. για παράδειγμα, Σ. Κυριακίδης, «Θυσία ελάφου εν νεοελληνική παραδόσει και συναξαρίοις», *Λαογραφία* 6 (1917), σ. 189-215. Επίσης Κ. Α. Ρωμαίος, «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 11 (1944-1945), σ. 1-131. Για να αναφερόμαστε στα χωριά των Γρεβενών, στον Αιμιλιανό η παράδοση σχετιζόταν με τη γιορτή του προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου. Βλ. Δ. Λουκόπουλος, «Σύμμεκτα λαογραφικά Μακεδονίας», *ό.π.*, σ. 115. Στο Δασύλιο και στο Δοτσικό με τη γιορτή της αγίας Παρασκευής στις 26 Ιουλίου. Βλ. Β. Παπανικολάου, «Το Δασύλλιον. Μία παράδοσις για το ελάφι», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, έτ. 6 (1937), σ. 79-80. Για τη γιορτή της αγίας Παρασκευής στο Πολυνέρι, βλ. Π. Καμηλάκης, *ό.π.*, σ. 50-54.

29. Βλ. Γ. Ν. Αικατερινίδης, *Νεοελληνικές αματηρές θυσίες. Λειτουργία - μορφολογία - τυπολογία*, Αθήνα 1979. Για τη θυσία βλ. Μ. Detienne, J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι 1979.

Πράγματι, η γιορτή του αγίου Χριστοφόρου ήταν η πιο σημαντική αυτής της περιόδου του έτους³⁰. Τη μέρα αυτή οι κάτοικοι μαζεύονταν μετά τη λειτουργία στο ομώνυμο πευκόφυτο ύψωμα πάνω από το χωριό δίπλα στην εκκλησία του αγίου. Εκεί μαγειρεύανε μέσα σε καζάνια το κρέας 8 - 10 βακούφικων ζώων. Μετά το γεύμα ακολουθούσε γλέντι. Οι ηλικιωμένοι θυμούνται τη γιορτή σαν ένα εξαιρετικό γεγονός. Για πολλούς ήταν μια από τις σπάνιες ευκαιρίες να φάνε κρέας. Ήταν μια κομβική χρονική στιγμή για το χωριό, γιατί όλοι οι κάτοικοί του, αγρότες, μόνιμοι και μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, ήταν εκεί. Η γιορτή σηματοδοτούσε λοιπόν την επιστροφή των μεταβατικών κοπαδιών και οριοθετούσε το τέλος της δύσκολης ανοιξιάτικης περιόδου. Για τα *μπακάτια*, τα μη μεταβατικά μικρά κοπάδια, τα φρέσκα βοσκοτόπια αντικαθιστούσαν τη φτωχή ζωοτροφή των κλαδαριών. Η δύσκολη περίοδος του τέλους του χειμώνα τέλειωνε με την άφιξη των μεγάλων κοπαδιών και ο θερισμός του Αυγούστου ήταν πλέον ορατός. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο εορτασμός ατόνησε με την εγκατάλειψη της μεταβατικής κτηνοτροφίας και στα τέλη της δεκαετίας του 1970 έπαψε εντελώς. Από τη δεκαετία του 1980 η γιορτή οργανώνεται από τον πολιτιστικό σύλλογο του χωριού σε ένα διαφορετικό βέβαια πλαίσιο³¹.

Προσπαθήσαμε να αναλύσουμε μια πτυχή των περίτεχνων στρατηγικών που είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι αυτής της περιοχής, που χαρακτηρίζεται από τη φτώχεια σε πόρους και από ένα δύσκολο φυσικό περιβάλλον, προκειμένου να διατηρήσουν μια διατροφική ισορροπία. Αναφερθήκαμε στις πρακτικές που εφαρμόζαν, προκειμένου να αποφύγουν να εκτεθούν σε δύσκολες καταστάσεις, αλλά και στα μέτρα που έπαιρναν όταν οι ιστορικές συγκυρίες οδηγούσαν τα πράγματα στα άκρα. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον στην εποχή του έτους, κατά την οποία ήταν πιθανότερο να παρουσιαστεί έλλειψη τροφίμων, δηλαδή την

30. Βλ. Α. Κακαφίνας, *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού Μεγάρου και της γύρω περιοχής*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2650, Αθήνα 1960, σ. 53. Για το Καρπερό, βλ. Α. Τρουλινού-Μαρινοπούλου, *Εορταί και πανηγύρια των Καρπεριωτών*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2597, Αθήνα 1962. Επίσης Γ. Ν. Αικατερινίδης, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες*, ό.π., σ. 116 και 180.

31. Οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν ότι τα πρώτα χρόνια της οργάνωσης της γιορτής από τον σύλλογο, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το φαγητό το έτρωγαν οι «επίσημοι», συνήθως τοπικοί πολιτικοί, οι οποίοι προσκαλούνται πάντα στις εκδηλώσεις αυτού του τύπου για να γνωρίσουν από κοντά τα προβλήματα της περιοχής. Αυτές οι διαμαρτυρίες ήταν μάλλον βάσιμες... Σήμερα όμως, η γιορτή είναι ένα πολύ ζωντανό και χαρούμενο πανηγύρι, για το οποίο οι Μεγαριώτες, μόνιμοι κάτοικοι ή μη, είναι πολύ περήφανοι. Δεν θα επιμείνουμε εδώ στην περιγραφή του.

ανουξιάτικη μεταβατική περίοδο, παρουσιάσαμε τις πρακτικές αναδιανομής των διατροφικών αγαθών που είχαν αναπτύξει και αναδείξαμε τη σημασία και τις χρήσεις του εορτολογίου στο τοπικό επίπεδο. Οι πρακτικές αυτές αποτελούν μέρος ενός πολιτισμικού ήθους και εγγράφονται στη μακρά χρονική διάρκεια του παραδοσιακού πολιτισμού³².

Βιβλιογραφία

- Aymard, M., 1986, "Crise" στο συλλογικό Α. Burgière (επιμ.), 1986, *Dictionnaire des Sciences Historiques*, Παρίσι.
- Bourdieu, P., 1972, *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Γενεύη.
- 1980, *Le sens pratique*, Παρίσι.
- Burgière, A. (επιμ.), 1986, *Dictionnaire des Sciences Historiques*, Παρίσι.
- Detienne, M.-Vernant, J.-P. (επιμ.), 1979, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι.
- Karamanes, E., 1999, *Les techniques et l'espace : la construction identitaire des Koupatsiarika. (Département de Grevena, Macédoine occidentale, Grèce)*, Thèse de Doctorat à l' E.H.E.S.S., Παρίσι.
- Van Boeschoten, R., 1993, "The Peasant and the Party: Peasant Options and 'Folk' Communism in a Greek Village", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 20 (4), σ. 612-639.
- Αικατερινίδης, Γ. Ν., 1979, *Νεοελληνικές αματηρές θυσίες. Λειτουργία - Μορφολογία - Τυπολογία*, Αθήνα.
- Βακαλόπουλος, Α., 1986, «Από την ιστορία ενός μακεδονικού χωριού, του Λιμποχόβου, στις αρχές του 19ου αιώνα», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη, σ. 547-552.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρ., 1993, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα.
- Δευτεραίος, Α.Ν., 1967, «Εκθεσις λαογραφικής ερεύνης εις περιοχάς Ν. Γρεβενών (25 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 1966)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. ΙΗ'-ΙΘ' (1965-1966), Αθήνα, σ. 316-331.
- 1966, *Λαογραφική αποστολή στο νομό Γρεβενών*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 3027, Αθήνα.
- Δάρδας, Α.Ν., 1993, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη.
- Δρίζης, Γ.Σ., 1991, *Ιστορία του χωριού Μοναχίτι*, Αλεξάνδρεια.

32. Η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν στη μελέτη της για τη μνήμη του εμφυλίου στο κουπαταϊακό χωριό του Ζιάκα, αναλύοντας το «ήθος» της κοινότητας, αναγνωρίζει τέσσερις ρυθμιστικές αρχές, πάνω στις οποίες βασιζόνταν οι συναλλαγές: συνοχή, ευελξία, αμοιβαότητα και ισότητα. Η Βαν Μπουσχότεν αναλύει με πολύ πειστικότητα τα πολλαπλά δίκτυα συνεργασίας, που λειτουργούσαν στα πλαίσια της συγκεκριμένης κοινότητας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *ό.π.*, σ. 54-60.

- Κακαφίνας, Α., 1995, *Ιστορία της περιφέρειας Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη.
1960, *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού Μεγάρου και της γύρω περιοχής*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2650, Αθήνα.
- Καμηλάκης, Π., 1991, *Λαογραφική αποστολή στο νομό Γρεβενών (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1986)*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου, 4433/91, Αθήνα.
- Καραπατάκης, Κ., 1976, *Γάμος του παλιού καιρού*, Αθήνα.
1979, *Η μάνα και το παιδί στα παλιότερα χρόνια*, Αθήνα.
1979, «Ραμπότσι, τσέτλες και μαντάνια», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 301-323.
- Κυριακίδης, Σ., 1917, «Θυσία ελάφου εν νεοελληνική παραδόσει και συναξαρίοις», *Λαογραφία* 6, σ. 189-215.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., 1975, *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα.
1986, *Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη.
- Κωστής, Κ., 1993, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα.
- Κωστής, Κ., 1987, «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωριδίας», *Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7, Δεκέμβριος, σ. 179-204.
- Λουκόπουλος, Δ., 1914, Κέντρο Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού Ακαδημίας Αθηνών, αρ. χειρογράφου 186, αρ. 79 (1914) (Α1 Ιβ).
- Λουκόπουλος, Δ., 1917, «Σύμμεικτα λαογραφικά Μακεδονίας», *Λαογραφία*, 6 (1917), σ. 99-168.
- Μαρινόπουλος, Β., 1962, *Λαογραφικά στοιχεία χωριού Καρπερό*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2596, Αθήνα.
- Πολυμέρου, Αικ., 1976, «Ο άγιος Χριστόφορος προστάτης από το χαλάζι στο βόρειο ελληνικό χώρο», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 393-399.
- Παναγιωτόπουλος, Ν., 1989, «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δρώντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 72, σ. 123-141.
- Παπανικολάου, Β., 1937, «Το Δασύλλιον. Μία παράδοσις για το ελάφι», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, έτ. 6, σ. 79-80.
- Προύφα, Ε., 1992, *Παραδοσιακές καλλιέργειες και τροφές που παρασκευάζονται με τις πρώτες ύλες που προέρχονται από αυτές στην Κατάκαλη Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη.
- Ρωμαίος, Κ. Α., 1944-1945, «Λαϊκές λατρείες της Θράκης. Αναστενάρια, τελετή της Τυρνής Δευτέρας», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 11, σ. 1-131.
- Σίδερισ, Α. Δ., 1934, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα.
- Τζημουράκας, Χ. Φ., 1979, *Καλλονή νομού Γρεβενών (Ιστορία-Λαογραφία)*, Θεσσαλονίκη.
- Τρουλλίνου-Μαρινοπούλου, Α., 1962, *Εορταί και πανηγύρια των Καρπεριωτών*, αριθμός χειρογράφου 2597, Κ.Ε.Ε.Λ., Αθήνα.
- Τσάρας, Γ., 1968, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά*, τόμ. 6, σ. 303-305.
- Χατζηαλεξάνδρου, Ε., 1940, «Σύμμεικτα: Ενθυμήσεις του 1798-1816», *Μακεδονικά*, τόμ. 1, σ. 508-514.
- Χατζηγάκη-Καψωμένου, Χ. (επιμ.), 2001, *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη.

SUMMARY

VANGELIS KARAMANES, Dr.

Traditional Practices in the Handling of Food Shortages During the Transitional Spring Period in the Koupatsiarika Villages of Grevena (Western Macedonia)

The natural environment of the Koupatsiarika villages of Grevena is poor in natural resources. The inhabitants of the area applied various practices in the handling of food shortages during the transitional period of spring, which was the period when problems were most likely to occur. These practices, such as robbery, concerned the appropriate handling of all the natural resources to hand, in the quest for additional economic resources and in the attempt to maintain social cohesion, by means of the redistribution of foodstuffs during the period of shortage.